

II Predmet i metod socijalne demografije

U poglavlju koje sledi nastojaću da definišem predmet socijalne demografije, što ima dvostruko značenje. Jedno se odnosi na ilustrovanje optike ili vizure kroz koju će biti prikazana celokupna materija o stanovništvu u ovoj knjizi. Drugi, na jasnije formulisanje jedne, moguće interdisciplinarne nauke o stanovništvu, u kojoj se demografska saznanja, na plodan način ukrštaju sa drugim društvenim i humanističkim naukama (sociologijom, psihologijom, medicinom, ekonomijom, socijalnom istorijom i sl.

Može se, s punim pravom ustvrditi, da se, takva ideja o socijalnoj demografiji, postepeno, ali odlučno, probija i utemeljuje u našoj sredini, zahvaljujući intelektualnim pregnućima u domenima: teorijsko epistemoloških, istorijsko demografskih, empirijskih i praktično političkih radova, brojnih autora socijalne orijentacije. Za sve njih je karakteristično da demografiju shvataju kao interdisciplinarno polje susreta raznorodnih znanja i metodskih pristupa, čime se demografske informacije (podaci, pokazatelji, tabele, vremenske serije) tretiraju samo kao početna, empirijska evidencija (opis), iz koje se, zatim, biraju uži segmenti ili fenomeni, koji se dublje i detaljnije ispituju, povozujući se ne samo sa sociologijom i njenim pojedinim poddisciplinama (sociologijom porodice, urbanom sociologijom) već i sa drugim humanističkim naukama (antropologijom, ženskim studijama, ekonomijom, medicinom, ekologijom), a posebno i sa (socijalnim) politikama u oblasti stanovništva, heuristički plodno kombinujući kvantitativnu i kvalitativnu metodologiju, odnosno problemski i istraživački pristup¹.

Dakle, na osnovu svih tih intelektualnih težnji, pa i konkretnih postignuća, pokušaću da definišem predmet socijalne demografije. Da bi se postigla ta prilično ambiciozna zamisao, započecu od određenja demografije kao formalne ili pozitivističke nauke ili discipline, onako kako se to navodi u relevantnoj literaturi. Potom će uslediti podela demografskih saznanja, prema odgovarajućih oblastima ili granama naučne

¹ Reč je o brojnim autorkama, pre svega, profesorkama Filozofskog fakulteta, Ruži Petrović i Marini Blagojević, koje su predavale predmete Demografija i Socijalna Demografija, ali i o drugima, koje su demografskim fenomenima, pre svih rađanju, braku, porodici i domaćinstvu pristupale iz ugla svojih sociološko antropoloških disciplina: Anđelki Milić, Mini Petrović, Ljubici Rajković, Slavici Komatini, Ankici Kuburović i mojoj malenkosti.

specijalizacije. Najzad, pažnju ću posvetiti definisanju primenjene, socijalne demografije, koja je u fokusu čitave ove studije.

U svom udžbeniku Dušan Breznik, definiše demografiju kao nauku o stanovništvu (1977:7).

U svom najnovijem udžbeniku, Alica Wertheimer-Baletić (1999:41), preuzima najuopšteniju odredbu demografije iz Višejezičkog demografskog rečnika UN, kao društvenu nauku koja proučava stanovništvo s kvantitativnog i kvalitativnog aspekta.

Etimološka analiza njenog naziva ukazuje na grčko poreklo sastavljeno od 2 reči: «demos» (narod) i «graphein» (opisivati), dakle, opisivanje stanovništva.

Demografija je relativno mlada naučna disciplina. Nastala je u novom veku, u doba moderne istovremeno kada i sociologija. Prvi put je njen današnji naziv upotrebio francuski statističar i prirodnjak, Ašil Gijar (Achille Guillard), 1855 godine². Nešto malo pre toga, 1839 godine, Ogist Kont uvodi pojam «sociologije», namesto Hobsove «socijalne fizike» u svom čuvenom «Tečaju pozitivne filozofije».

Francuski socijalni demograf Alen Žirar (1966) smatra da su se tada, polovinom 19 veka, stekli brojni uslovi koji su pogodovali istovremenom i paralelnom nastanku i razvitku demografije i sociologije, te dve vrlo povezane i, po njemu, zavisne naučne discipline. Prvo, to je veliki napredak matematike, a posebno statistike i računa verovatnoće, a zatim i institucionalizacija stalnog prikupljanja podataka o stanovništvu, uključujući i njihovu analizu, obradu i predviđanja. Drugo, negde od 18 veka, u krilu filozofije, a preko nje i u drugim humanističkim naukama razvija se svest o tome da društveni i politički život ljudi nije plod ni prirodne niti božanske volje, već svesnog delovanja ljudi (Žirar, 1966)³.

Kao što je slučaj sa mnogim modernim naukama, tako je i za demografske probleme postojao interes od davnina, od praistorije i antike, o čemu će više reči biti u odeljku o istoriji sociodemografskih saznanja. Ljudi su se oduvek interesovali za pitanja broja, porasta, te optimalne veličine i sastava stanovništva, u vezi sa različitim državnim i društvenim ciljevima i potrebama. Hrišćanska religija, kao i ostale monoteističke

² U radu "*Eléments de statistique humaine ou démographie comparée*", Pariz

³ «Pozitivna sociologija i demografija, uzete kao nauke rodile su se djelomično – i u svom teoretskom i u svom primijenjenom obliku – iz zajedničke želje da se ljudske pojave spoznaju i shvate te iz osjećaja da ljudi mogu djelovati na društvo, mijenjati ga, a možda čak i radikalno preobraziti» (Žirar, 1966:291)

doktrine, takođe je bila veoma angažovana oko populacionih problema, a posebno, reprodukcije stanovništva. Svima je dobro poznata naredba vernicima iz Biblijske knjige postanja «Budite plodni, množite se i naselite zemlju...».

Smatra se da je demografija kao moderna naučna disciplina nastajala postepeno i veoma sporo. Njeni koreni se lociraju u 3 relativno nezavisna izvora (Drezgić, 1997): 1) klasičnoj političkoj ekonomiji na čelu sa Maltusom; 2) statistici stanovništva i 3) pokretu za društvenu reformu.

Pripadnici engleske škole tzv političke aritmetike dali su prve, preciznije analize demografskih pojava, tačnije prirodnog kretanja stanovništva. Godine 1766 Englez John Graunt piše rad u kome analizira mortalitet stanovnika Londona, posmatrajući ga kao društveni proces i pokušavajući da uspostavi pravilnosti (ispitujući odnos broja rođenih i umrlih, strukture umrlih po starosti i uzrocima smrti i sl). Astronom Haley (Hejli) konstruiše prve, moderne tablice mortaliteta, itd. Stanovništvo je nezaobilazan predmet proučavanja brojnih pripadnika klasične, građanske političke ekonomije (W. Petty, A. Smith, T.R.Malthus i dr). Tomas Robert Maltus kreira «Zakon o stanovništvu» 1789⁴, a zatim 1803 izdaje i novo, znatno prošireno izdanje.

U brojnim tekstovima o istorijatu nauke o stanovništvu, procenjuje se da su ta dva rada, Grauntov i Maltusov, doprinela uobličavanju predmeta demografije.

Elemente demografske statistike ili statistike stanovništva, takođe možemo naći još pre naše ere, u dalekoj prošlosti, u različitim registrima rađenim po narudžbi vladara ili osvajača. U njima su zabeleženi podaci o stanovnicima - podanicima velikih imperija u cilju nametanja vojne i obaveze plaćanja poreza, bilo u naturi ili/i u novcu. Ipak, prve, sistematske, mada parcijalne statistike stanovništva nalazimo tek u 17 veku.

U sklopu pokreta socijalne reforme, smatralo se da bi poznavanje stanovništva moglo poslužiti kao dijagnostička metoda u otkrivanju i lečenju društvenih bolesti. Time bi se društvo ne samo oslobodilo od socijalnog zla, već bi se postepeno uspostavljala njegova racionalna organizacija (Drezgić, 1997)

Najkrupniji koraci u konstituisanju demografije napravljeni su tek u 20 veku, kada je sazrela puna društvena svest o potrebi istraživanja stanovništva, kao posebnog entiteta,

⁴ *An Essay on the Principle of Population and its Effects on the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr Godwin, Condorcet and Other Writers*, London.

što je inicirano krupnim i nagomilanim svetskim problemima nakon završetka II svetskog rata, dekolonizacije i formiranja novih, nezavisnih država u Aziji i Africi (Macura, 1985).

Posle II svetskog rata formirana je nova Organizacija Ujedinjenih Nacija, koja je kao jedan od svojih najvažnijih zadataka preuzela rešavanje nagomilanih, populacionih problema širom planete. U to isto vreme reorganizovana je Međunarodna Unija za naučno istraživanje stanovništva, koja je zajedno sa naučnim institucijama u Princetonu (SAD), Parizu i Londonu pružila velike početne intelektualne podsticaje i solidne kapacitete za razvitak demografije⁵.

Zahvaljujući stvaranju naučne metodologije popisa stanovništva i vitalne statistike 1950 godine sproveden je prvi krug popisa u svetu. Od tada, popisi se obnavljaju svakih 10 godina. Objavljeno je nekoliko važnih periodičnih publikacija, «Demografski godišnjak» OUN i serije drugih, zatim studije: Dejvida Glasa (David Glass) o politici i kretanju stanovništva u Evropi, 1940, Alfreda Sovija (Alfred Sauvy) o opštoj teoriji stanovništva (1952 i 1954)⁶.

U celini uzev, razvitak demografije može se oceniti kao spor, pa i problematičan u nekim aspektima. Za razliku od sociologije, koja je odavno prevazišla svoju pozitivističku fazu, demografija kao da je još uvek zarobljena u «čvrstom zagrljaju» empirizma i onog čuvenog Dirkemovog pravila da «društvene činjenice treba posmatrati kao stvari». Takvom stanju u demografiji doprinele su i sledeće opštije pojave: izraženi partikularizam, tj praksa da se problemi stanovništva analiziraju u okviru veoma razvijene statistike, sa jedne strane, kao i posebnih naučnih disciplina, ekonomije, sociologije, biologije, medicine, psihologije, etnologije, antropologije i sl, sa druge. Drugo, kako joj samo ime govori, demografija je, do danas, ostala na nivou prikupljanja i opisa pojava, umesto njihovog sistematskog objašnjenja, eksplikacije. Razlozi leže u odsustvu napora da se izgrade celovite naučne teorije, tako da bogatstvo iskustvenih

⁵ Kako ističe Macura, u vreme rađanja moderne demografije, u njoj se snažno osećalo prisutvo tri škole mišljenja ili filozofska pogleda na stanovništvo: 1) francuske pronatalističke škole, koja se usmeravala na kretanje stanovništva i njegove strukture, oslanjajući se na A. Laundry –ja i njegove prethodnike ; 2) anglosaksonske, bazirane na Maltusovim shvatanjima o potrebi kontrole reprodukcije; i 3) sovjetske, oslanjene na dijalektički materijalizam Marksa, Engelsa i Lenjina. Najzad, Macura skreće pažnju i na rani uticaj katoličke doktrine, ne toliko u intelektualnim krugovima, koliko u telima UN (ibidem, str 1115).

⁶ U Rimu je 1954 godine održana Prva svetska konferencija, u organizaciji UN i Međunarodne Unije za naučno istraživanje stanovništva. Druga je organizovana u Beogradu, 1965. Poslednja je organizovana u Kairu, 1994.

činjenica o svetskom stanovništvu, njegovim delovima, osobinama i razvitku, nije praćeno adekvatnim teorijsko epistemološkim saznanjima⁷. Umesto toga, kao što ćemo kasnije u knjizi videti, razvijeno je mnoštvo mezo i mikro teorija sa velikim osloncem na saznanja i naučne uvide drugih, srodnih disciplina.

U najnovije vreme, nauka o stanovništvu je, po mom mišljenju, u još nepovoljnijem položaju, pretvorena u javni, nacionalni servis političara i vlada, koji su direktni naručioci projekata, demografskih studija, analiza i projekcija, posebno u razvijenim zemljama Zapada (primer bogate produkcije od preko 40tak knjiga Population Councils-a, pri Evropskom Savetu iz Strazburga). Pri tome, same političare ne interesuje stvarno rešavanje nagomilanih populacionih problema, nasleđenih nepovoljnih trendova, uključiv i traganje za održivim rešenjima (primer reprodukcije stanovništva, odnosno niskog nataliteta), već se fokusiraju samo na ona društvena i demografska pitanja, koja su lako rešiva, i koja im obezbeđuju opstanka i/ili osvajanja vlasti. Time se demografija još više udaljava ne samo od svoga naučnog bića, odričući se svoje naučne autonomije i rešavanja unutrašnjih, naučnih kontroverzi, nego i od svoje šire društvene uloge, doprinosa humanizaciji kvaliteta života postojećih i novodolazećih generacija.

1. Osnovni demografski pojmovi

Pre nego što se posvetim postojećim definicijama demografije, potrebno je uvesti pojamovnu mrežu koja će se koristiti prilikom izlaganja. Naravno, radi se o izboru bitnih i opštih demografskih pojmova, dok će neki posebni (kao što su: starost, pol, generacije, kohorte, etnicitet, brak, porodica, domaćinstvo, naselja, radna snaga, ekonomska aktivnost, populaciona politika, demografska tranzicija i sl) biti detaljnije prikazani u odgovarajućim poglavljima koja slede.

Stanovništvo ili populaciju čini *skup lica koja žive na određenom prostoru, u određenom vremenu i imaju određene osobine (obeležja)*. To je određenje konkretne ili

⁷ Da je slično gledište zastupao i naš poznati demograf, svetskog glasa, Miloš Macura, vidi se iz njegovih tekstova (Macura, 1985:1114) «Našoj literaturi dobro bi došao rad ili možda serija radova o epistemološkim problemima demografije, u kojima bi se preciznije raspravljalo o njenom predmetu u načelu i u kontekstu metoda i postupaka istraživanja, radovi koji bi bliže odredili mesto demografske analitičke teorije u nauci, ukazali na problematiku statističkih informacija kao i drugih izvora u funkciji naučnog organizovanja znanja, bacili kritički pogled na teoriju – opštu i parcijalnu – i preispitali njene mogućnosti da učestvuje u formulisanju populacione politike».

empirijske populacije. U demografiji se koristi i pojam *hipotetske ili teorijske populacije*, koja je određena samo brojnošću, a ne i drugim osobinama, recimo 100 000 lica.

Stanovništvo se, dakle, sastoji od pojedinaca ili stanovnika. Iz toga ne proizlazi da je stanovništvo prosti zbir svojih sastavnih delova, stanovnika, već je to sasvim novi kvalitet, nastao iz određenog načina kombinovanja konkretnih osobina pojedinaca, a što je uslovljeno kako demografskim, tako i društveno istorijskim okvirom.

Pojedinac ili stanovnik ima svoje demografski relevantne osobine. One se dele na: biološke i društveno-ekonomske i kulturno-antropološke. U prve spadaju: starost, pol, sposobnost dobijanja potomstva (fekunditet), rasa. U druge dve spadaju: bračno stanje, obrazovanje, zaposlenost, etnička pripadnost, veroispovest, nacionalnost itd. Svaka individua ima svoje konkretne socio demografske odlike, čijim se udruživanjem uspostavlja njena neponovljivost (žena, stara 25 godina, neudata, bez dece, diplomirani menadžer, srpske nacionalnosti, nastanjena u Beogradu itd).

Pojedinačne osobine se prenose na stanovništvo, formirajući odgovarajuće osobine ili strukture stanovništva. Kao što pojedinac ima određenu starost i pol, tako i stanovništvo ima strukturu po starosti i polu. To se odnosi i na ostale strukture ili osobine, po zanimanju, obrazovanju, pismenosti, etničkim i drugim kulturnim odlikama i sl. Dok se pojedinac rađa, odrasta, stari i umire, tj nestaje, stanovništvo uglavnom uvek postoji, a svaki pojedinačni slučaj rođenja ili smrti proizvešće samo promene u brojnosti i osobinama (strukturama) populacije, zasnovanih na osobinama rođenih/umrlih lica. Pored prirodnog kretanja (nataliteta i mortaliteta) na brojnost utiču i migracije (useljavanja, imigracije odnosno iseljavanja, emigracije).

Stanovništvo se povezuje sa društvom, pa kada govorimo o osobinama populacije, zapravo mislimo na osobine datog društva ili nekog njegovog užeg segmenta, teritorije. Na taj način društveni sistem i društvena struktura čini istorijsko strukturalni okvir i kontekst stanovništva i obrnuto, stanovništvo ima značenje živog, delatnog sadržaja za dato društvo jer nema društva ni istorije bez živih pojedinaca, stanovništva (kao biološke osnove).

U opisivanju neke populacije uvek se polazi od njene *brojnosti*, tj obima ili veličine na datoj teritoriji i u određenom vremenu. Brojnost ima u demografiji značenje novog kvaliteta, budući da postoje bitne razlike između veličine i svih ostalih

demografskih i društvenih odlika *malih i velikih* populacija. Ta distinkcija malih i velikih populacija je značajna, zato što se demografske pravilnosti i zakonitosti mogu ispoljiti samo u velikim skupovima, dok u malim, mogu potpasti pod uticaj varijacija izazvanih slučajnim i specifičnim činiocima. Kao klasičan primer obično se uzima biološka konstanta broja muških i ženskih beba pri rađanju (105-107 dečaka na svakih 100 devojčica). Ona će se ispoljiti samo kod velikih populacija u toku jedne godine, tj kod velikog broja rađanja, dok je kod manjih populacija potrebno duže praćenje pojave (Petrović, 1974).

Druga je podela na *globalne i parcijalne populacije*. Globalne se odnose na stanovništvo jedne države, kao opšteg oblika društveno teritorijalne organizacije, ređe kontinenta, razvijenih vs. nerazvijenih zemalja, odnosno čitavog sveta. Parcijalne populacije se odnose na manje celine unutar globalnih populacija, kao što su naselja, opštine, narodi. Imajući u vidu da su parcijalne populacije, po pravilu, manje od globalnih, to se demografske odlike i odnosi među njima mogu bitno razlikovati. Recimo, prosečno doba stupanja u brak na nivou Srbije iznosi 25 godina za žene i 29 godina za muškarce. U Beogradu je pak prosečno doba oko 27 odnosno 30 godina, respektivno, pod uticajem drugačijeg demografskog okvira (starosno polnog sastava) i promenjenog odnosa prema braku u velikom, urbanom centru.

Struktura stanovništva ili sastav po nekom obeležju odnosi se na raspored učestalosti (distribuciju frekvencija) pojedinih atributa ili vrednosti obeležja u stanovništvu (Višejezički demografski rečnik).

Struktura ili sastav stanovništva po starosti, polu, bračnom stanju, etničkom poreklu itd, zapravo, je nov kvalitet, koji nastaje iz 2 grupe veza:

- a) odnosa pojedinih osobina pojedinaca;
- b) načina i stepena povezanosti i uslovljenosti ovih osobina između sebe, u stanovništvu odnosno društvu (Petrović, 1974).

To znači da se demografske strukture izvide iz pojedinačnih osobina stanovnika. Ali istovremeno, ove demografske osobine populacija povezuju se i međusobno na specifičan način, zavisno od tipa društva. U cilju pojašnjenja, navešću nekoliko primera.

Recimo, povezanost starosne strukture i ekonomske aktivnosti, koja se u proseku iskazuje kao niska aktivnost najmlađih i najstarijih, a visoka kod sredovečnih generacija,

pa su, očito, ove dve strukture tesno međusobno povezane. Međutim, način kako će se ispoljiti data korelacija zavisi od tipa društva. U tradicionalnom tipu društva, gde se većina stanovnika bavi poljoprivredom, radna aktivnost počinje rano, a završava se kasno. Nasuprot tome, u (post)industrijskom društvu, ona počinje kasnije, zbog produženog školovanja i potrebe sticanja prethodnih kvalifikacija, a završava se ranije (povlačenje u penziju). Dalje, u svakom društvu i stanovništvu postoji tesna veza između starosne i bračne strukture. U premodernim društvima u brak se ulazi ranije, nizak je udeo razvoda i uopšte lica van braka. Obrnuto, u savremenim populacijama, promenjen je društveni sadržaj braka i odnos prema životu u paru, što se odražava na povećane udele neoženjenog/neudatog stanovništva, kao i razvedenog.

U demografiji postoji i podela na *globalne i parcijalne strukture*. Globalna bi bila opšta struktura kao sistem odnosa pojedinačnih i društvenih osobina u stanovništvu tj društvu (Petrović, 1974). To znači da globalna struktura podrazumeva posmatranje svih osobina stanovništva i njihovih međusobnih veza, što je faktički teško izvodljivo. Zato se vrši analitičko razdvajanje globalne na brojne parcijalne strukture, biološke ili demografske (starosno-polna) i društvene (bračne, ekonomske i kulturno antropološke). Posebno je značajno posmatranje delovanja demografskih na društvene i obrnuto, usled mogućnosti ocene «težine» delovanja svake od navedenih komponenti. Recimo, kada posmatramo pad univerzalnosti braka od druge polovine XX veka. Taj trend je pod uticajem dva činioca, druptvenog i demografskog. Društveni se odnosi na promenu odnosa prema instituciji klasičnog, građanskog braka. Demografski podrazumeva promene demografskog okvira, tj starenje bračnog kontingenta, ili smanjen priliv novih, mladih generacija u uzrast najčešćeg sklapanja braka, usled dugotrajnog, sekularnog pada nataliteta.

Prema tome, svaka parcijalna struktura se tokom vremena menja ili transformiše pod delovanjem dve grupe činilaca: 1) komponenti porasta (natalitet, mortalitet i migracije), koji deluju na sve strukture i 2) procesu, koji je imanentan svakoj strukturi: recimo starenje kod starosne strukture, mortalitet kod polne, sklapanje i razvod braka kod bračne, privredni razvitak kod ekonomskih struktura, kod obrazovne, proces školovanja, širenja pismenosti, itd. Tako se strukture kao stanja povezuju sa 2 grupe procesa, demografskim i društvenim. Na drugoj strani, same strukture ili osobine populacije

deluju na procese, pa je uticaj reverzibilan i uzajaman, što se smatra jedinstvom demografskog i društvenog razvitka (Petrović, 1974).

Najzad, treba skrenuti pažnju i na *dogadjaj* kao pojam i jedinicu posmatranja socijalne demografije. Događaji rođenja, sklapanja i razvoda braka, zaposlenja, preseljenja i drugi, u životu pojedinaca oblikuju i menjaju njegov životni tok, o čemu on/ona mogu promišljati, kreirajući svoj *self* ili refleksivnu biografiju (Giddens, 1991). Sa aspekta populacije kao agregata, zbir tih pojedinačnih događaja, bez obzira u kojoj su meri promišljeni tj planirani, čini proces: nataliteta, mortaliteta, nupcijaliteta i divorcijaliteta, migracija i sl, što se objavljuje u demografskoj (vitalnoj) statistici. Druga vrsta uvida u stanovništvo kao zbir ili agregat je uvid u stanje, na osnovu referentnih osobina pojedinaca – o čemu saznajemo iz struktura stanovništva, a što se registruje kroz povremene preseke stanja ili popise.

1.1. Predmet demografije

Pošto smo odredili sadržaj ključnih pojmova, sada se možemo usmeriti na definisanje predmeta. U prvom pododeljku izložiću definicije predmeta (formalne, pozitivne) demografije, a potom sledi detaljnija rasprava o predmetu socijalne demografije i njenom metodu.

U «mainstream» demografiji postoje različita određenja njenog predmeta. Ovde ću ukratko ukazati na neka od njih, koja smatram relevantnim, a potom ću se opredeliti za jedno od njih, koje će poslužiti kao most ili bypass ka formulaciji predmeta socijalne demografije. Raznovrsnost vizija u odnosu na predmet proučavanja, odslikava ne samo filozofske poglede pojedinih autora, već i pojedine etape koje je prolazila moderna pa i danas prolazi postmoderna demografija tokom svoga postepenog konstituisanja, odnosno životnog toka, kao zrela disciplina («mature discipline» danas u SAD-u).

Pođimo od samog «oca» (pozitivističke) demografije, Ašila Gijara (Achille Guillard), koji je vidokrug njenog predmeta odredio na sledeći način:

«Demografija je prirodna i društvena nauka ljudske vrste koja istražuje celokupnost zakona prema kojima stanovništvo ostvaruje svoj napredak, najpre brojno, a kasnije u pogledu obrazovanja, moralnih vrednosti i snage, kao i standarda». On je pružio

i užu odredbu demografije kao «matematičkog znanja o stanovništvu, njegovim opštim kretanjima, o njegovom fizičkom, građanskom, intelektualnom i moralnom stanju». Kao što vidimo, Gijar je imao veoma razvijenu predstavu o tome da demografija treba da obuhvati ne samo kvantitativne odnose već i kvalitativne aspekte razvitka stanovništva, pa je u tom smislu pružio jasne smernice i bio čak svestraniji i dalekovidiji od mnogih svojih sledbenika.

Ostale definicije predmeta demografije su veoma brojne, a mogu se klasifikovati na uže i šire određenje predmeta. Uže definicije fokusiraju se na demografske procese (slično francuskoj demografskoj školi), dakle, na istraživanje nataliteta, mortaliteta i migracija, tj porasta stanovništva i njegovih struktura, pre svega starosno – polne. Šire definicije predmeta odnose se na proučavanje procesa, struktura, prostornog razmeštaja, procesa prikupljanja podataka o stanovništvu, kao i studije o stanovništvu («population studies»)⁸.

Organizacija Ujedinjenih nacija je definisala demografiju dosta usko, kranje formalno, kao «*društvenu nauku koja proučava stanovništvo, njegovu veličinu, sastav, razvoj i opšta obeležja, posmatrana pre svega sa kvantitativnog aspekta*»⁹. Očitio da je ovakva definicija rezultat društvene potrebe za prikupljanjem i obradom uporedivih statističkih podataka, koji će olakšati uvid u situaciju na terenu i projektovanje eventualnih populacionih akcija.

Ova debata o ograničavanju vidokruga demografije na kvantitativne pokazatelje i sadržaje ili proširenju na proučavanje stanovništva u širim aspektima: socijalnih, ekonomskih i kulturno istorijskih uzroka i posledica demografskih trendova danas je

⁸ Philip Hauser i Otis Duncan (Hauzer i Dankan) određuju njen predmet kao proučavanje broja, teritorijalnog rasporeda i sastava stanovništva i njihove promene, komponente promena (natalitet, mortalitet, migracije) i socijalnu mobilnost. Donald Bogue (Bog) pod predmetom demografije smatra statističko i matematičko proučavanje veličine, sastava i prostorne raspodele stanovništva i promena koje se tokom vremena javljaju preko delovanja nataliteta, mortaliteta i socijalne mobilnosti. On je značajan i po tome što je pored demografije koja proučava kretanje i komponente kretanja stanovništva, uveo i pojam «population studies» (proučavanja stanovništva), kojim su obuhvaćeni starosno polna i ekonomske strukture stanovništva. Winkler u svojoj studiji «Demometrija» izdvaja 3 oblasti: prva se odnosi na prikupljanje, obradu i sređivanje podataka o stanovništvu (demografska statistika); druga, na naučnu analizu podataka, a treća obuhvata nauku o stanovništvu. Sovjetski demografi su na tragu marksističkih pogleda na stanovništvo isticali pitanje istoričnosti razvitka stanovništva i potrebu kritičkog odnosa prema buržoaskim gledištima (Petrović, 1974).

⁹ UN (1971) *Višejezički demografski rečnik, srpsko hrvatska verzija*, Beograd: CDI IDN

uglavnom napuštena u korist ovog «širih» pogleda, tj kvalitativnijih uvida u populacione procese, strukture i asocijacije.

Na tragu tog «razrešenja» je i jedno od najpotpunijih određenja predmeta nauke o stanovništvu, nastalo iz pera našeg poznatog demografa i statističara, akademika Miloša Macure (1916-2005), koji je stekao značajnu svetsku reputaciju, obavljajući, pored brojnih naučnih i profesionalnih i dužnost šefa Populacione jedinice Ujedinjenih nacija Nju Jorku.

Macurina definicija je sasvim koncizna i glasi:

Demografija je nauka o razvitku stanovništva.

Razvitak stanovništva je složen proces u kome se istovremeno dešavaju kako kvantitativne (u smislu priraštaja stanovništva) tako i kvalitativne promene (u smislu menjanja volumena i njegove strukture) u okviru porodičnih i drugih oblika života i pod dejstvom faktora veoma različite prirode.

Nauka o stanovništvu je tako određena i kao formalna i kao kvalitativna disciplina, koja obuhvata kako porast stanovništva i njegove komponente, tako i strukture, asocijacije stanovništva i veze stanovništva kao agregata sa ostalim elementima prirodnog, socijalnog i istorijsko kulturnog okruženja. Macura insistira da je važno da se porast stanovništva i svi demografski procesi koji ga sačinjavaju, izučavaju u sklopu strukture i organizacije porodice i domaćinstva, kao i u neposrednoj vezi sa svim bitnim faktorima koji ih oblikuju.

Demografski razvitak je složen istorijski proces, koga čine odnosi između osobina stanovništva i njegovog kretanja. U cilju boljeg razumevanja on se može dekomponovati u 3 dimenzije (Petrović, 1974):

Prvo, povezanost i uslovljenost struktura stanovništva, recimo starosno polne i bračne strukture. Drugo, interakcija demografskih procesa, kao što je starenje stanovništva i buduće kretanje nataliteta i mortaliteta, kao i sklapanje braka i sl. Treće, tu spadaju veze procesa i struktura. Tako na primer, natalitet, mortalitet i migracije ne utiču samo na brojnost jedne populacije nego bitno menjaju sve njegove strukture, tj sastav stanovništva po starosti, polu, bračnom stanju, ekonomskoj aktivnosti, etničkoj pripadnosti, veroispovesti, i sl.

Ove tri grupe veza ili dimenzija demografskog razvitka čine sadržaj njegovog užeg pojma. Demografski razvitak ima svoje zakonitosti koje proizlaze iz specifičnosti pojava u stanovništvu.

Macurina definicija uključuje i drugi skup činilaca demografskog razvitka, koji nastaje iz njegove povezanosti sa društvom, kao konkretnim istorijskim totalitetom. To je širi pojam demografskog razvitka.

Na demografski razvitak, ovako šire shvaćen, deluju 2 grupe činilaca:

a) endogeni; i b) egzogeni.

Prvi, *endogeni skup činilaca* proizlazi iz aktuelnog stanja stanovništva, koje bitno opredeljuje njegovo buduće kretanje. Drugo je *egzogeni skup činilaca*, koji obuhvata:

a) biološke determinante ljudske vrste; i b) društveno - istorijske determinante, počev od stepena ekonomskog razvoja, preko porodičnih formi do sistema vrednosti i normi i drugih kulturno antropoloških osobina zajednice.

Demografsko društveni razvitak proizvodi i 2 vrste posledica: jedno su posledice koje se ispoljavaju u samom stanovništvu, pod uticajem endogenih i egzogenih činilaca. Drugo su društvene posledice koje nastaju kao rezultat endogenih, demografskih promena i procesa.

Kao što vidimo, veze društva i stanovništva su ne samo tesne, nego i reverzibilne (povratne). Društvene promene i stanja utiču na demografske i vice versa.

To možemo ilustrovati na primeru mortaliteta. Visina mortaliteta u nekom društvu, uslovljena je, najpre, skupom demografskih činilaca. Tu se prvo misli na biološki faktor, smrtnost kao neizbežnu činjenicu ljudskog postojanja, ograničenost trajanja ljudskog organizma u vremenu. Visina smrtnosti u nekoj populaciji zavisice od njenog generacijskog sastava. U uslovima niske opšte smrtnosti, mlađe stanovništvo će imati, po pravilu, nižu učestalost umiranja u odnosu na stanovništvo gde preovlađuju sredovečne i starije generacije. Pored demografskog, deluje i društveni faktor, preko skupa raznorodnih dimenzija: stepena ekonomskog razvitka, kvaliteta života stanovništva, odnosno pojedinih društvenih grupa i slojeva, stepena razvitka medicine i znanja o mogućnosti suzbijanja smrtnosti (preventiva) i tsl.

Međutim, i sam mortalitet deluje na društvo, tj na pojedine njegove delove, društvene grupe i slojeve. Nejednaka verovatnoća umiranja (rizik smrti) muškaraca i žena

uticaće na oblikovanje polne strukture stanovništva, koja, opet, utiče na druge procese, sklapanje braka, rađanje, starenje, razlike u očekivanom trajanju života. U savremenim populacijama, žene po pravilu žive duže od svojih vršnjaka, što se ispoljava kroz rast samačkih domaćinstava ostarelih udovica, sa brojnim i specifičnim, socijalnim, ekonomskim, psihološkim i inim posledicama.

Pored toga, u demografskim tekstovima i analizama veoma je ubedljivo dokumentovana činjenica *društvene diferencijacije mortaliteta* (Petrović, R, 1974) tj nejednakih životnih šansi nižih i viših socijalnih slojeva, ruralnog i urbanog, nerazvijenih vs razvijenih zemalja, Zapada i Istoka, Severa i Juga.

Međutim, dok je pitanje predmeta pozitivističke ili formalne demografije uglavnom rešeno, do danas su ostala otvorena pitanja o njenom mestu u sistemu nauka: da li je ona samostalna i to društvena nauka, ili je sastavna disciplina drugih društvenih nauka: ekonomije, sociologije, geografije, ekologije, a u novije vreme i antropologije? (Riley and Mc Carthy, 2003, Mayone Stycos, 1989).

Poznati američki demograf Koldvel (Caldwell, 1996) smatra demografiju jednom od društvenih nauka («demografija i druge društvene nauke»), dok je drugi smatraju disciplinom, a ne naukom (Keyfitz, 1993), što onda otvara dilemu gde je treba smestiti u okviru fakultetske nastave i prakse. Kejfic (Keyfitz) smatra da demografija treba da bude predmet na diplomskim (master) i posle diplomskim studijama, što je čest slučaj na američkim univerzitetima (Nees, R and Bass, L, 2003).

Shvatanje demografije kao interdisciplinarne, umesto zasebne nauke ili naučne discipline, opravdava se činjenicom da je većina profesora demografije kao i eksperata svoje osnovne univerzitetske diplome stekla u okviru različitih nauka (sociologije, antropologije, ekonomije, geografije, medicine), što jeste čvrst argument protiv njenog uskogrudog prisvajanja i svojatanja od strane pojedinačnih profesija.

No bilo kako bilo, dok oko predmeta više nema toliko spora, ova dilema oko njenog naučnog smeštanja ostaje i dalje otvorena i nerešena.

Ostavljajući po strani te probleme i dileme, ja ću se u daljem tekstu posvetiti podeli demografije na grane, a potom vezi sa sociologijom, što će mi pomoći da formulišem predmet primenjene, društvene ili socijalne demografije.

1.2. Podela demografije na grane ili uže oblasti

U klasičnim udžbenicima demografije, njena tematika se najčešće deli u 2 osnovne oblasti: 1) *materijalnu demografiju ili proučavanje stanovništva* («population studies» ili «population analysis»); i 2) *formalnu demografiju*, koja se obično poistovećuje sa demografskom statistikom (demometrija), (Wertheimer-Baletić, 1973).

Materijalna ili sadržinska demografija dalje se dalje na: a) opštu ili teorijsku demografiju, koja se odnosi na zakonitosti razvitka stanovništva u širem socio-ekonomskom i kulturno istorijskom kontekstu; b) posebnu demografiju ili demografiju neke određene populacije, recimo demografija Vojvodine, Srbije, Evropske Unije i sl; c) primenjena ili aplikativna demografija, koja se bavi proučavanjem i objašnjenjem demografskih pojava sa stanovništva posebnih naučnih disciplina, kao: socijalna demografija, ekonomska, istorijska demografija, geografija stanovništva i sl.

Formalna demografija ili demometrija deli se na: a) statistiku stanovništva ili populacionu statistiku, koja registruje masovne pojave u stanovništvu: broj, razmeštaj i strukturna obeležja; b) vitalnu statistiku, usmerenu na prirodno kretanje ili vitalne procese (natalitet i mortalitet), uključujući i socijalne, kao sklapanje i razvod braka, ili nupcijalitet i divorcijalitet; c) statistiku domaćinstava, porodice i naselja; i d) migracionu statistiku (unutrašnje i spoljašnje migracije stanovništva određene teritorije)¹⁰.

Svakako da je ovde više reč o uslovnoj i apstraktnoj podeli demografskih saznanja, a manje o nekakvoj krutoj specijalizaciji i sužavanju intelektualnog vidokruga. Iako je kao što smo videli, demografija veoma dugo vremena, od svoga osnivanja do pred kraj XX veka, sledila pravce ovakvih podela, pri čemu je formalna struja prednjačila nad materijalnom ili kvalitativnom, činjenica je da je savremenoj nauci o stanovništvu potrebno sintetizovanje obe vrste znanja. Sociologu je potrebno poznavanje endogenih zakonitosti demografskog razvitka, opšte tendencije prirodnog kretanja kako tradicionalnih tako i savremenih (post)industrijskih populacija, da bi se upotpunila, pa i

¹⁰ Alica Wertheimer-Baletić (1973) navodi u svom udžbeniku i drugu podelu demografskih saznanja na: kvantitativnu demografiju, kvalitativnu demografiju i demografske teorije i doktrine, ali je u suštini reč o veoma sličnoj vrsti specijalizacije unutar nauke o stanovništvu, pa se mogu uputiti iste primedbe.

testirala validnost teorijsko analitičkog okvira, empirijskih rezultata i naučnih zaključaka¹¹.

1.2.1. Odnos demografije prema sociologiji, odnosno drugim humanističkim naukama

U udžbenicima i referentnoj literaturi, navodi se 2 vrste odnosa demografije i drugih nauka o čoveku: u jednim preovlađuje stav o tome da je demografija samostalna društvena nauka, a u drugim se ona tretira sastavnim delom drugih nauka o čoveku, društvu i prostoru, kao njihova uža oblast ili disciplina

Počnimo najpre od teorijsko – epistemoloških razlika, pa ćemo se potom posvetiti njihovom povezivanju.

U svom klasičnom udžbeniku «Proučavanje stanovništva», Hauzer i Dankan (Hauser and Duncan, 1959) smatraju demografiju jednom od oblasti sociologije i u tom smislu navode nekoliko bitnih razlika, ali i «polja susretanja»:

Činjenica je da se demografija pretežno oslanja na kvantitativne podatke, dok sociologija, kao i druge teorijske nauke teži uopštavanju, tj generalizovanim znanjima, u cilju formulisanja društvenih obrazaca, paradigmi, socijalnih struktura. Empirijsku evidenciju demografije čine agregatni statistički podaci koji se prikupljaju od svih stanovnika neke države, ili date teritorije, koji i pored svoga širokog zahvata, često nisu dovoljno iscrpni za sociološke analize užih socijalnih problema i fenomena. Otuda su sociolozi prinuđeni da stvaraju sopstvenu empirijsku građu, sprovodeći vlastita, uža, ali reprezentativna ili pak kvalitativna, dubinska istraživanja. Demografske događaje, kao što su rođenje, smrt, sklapanje i razvod braka, preseljenje, mnogo je lakše utvrditi i registrovati, nego sociološke pojmove kao što su: uloge, vrednosti, ponašanja, kulturni obrasci, strategije, socijalni kapital i sl.

Demografiju interesuju, pre svega, distribucije stanovništva (strukture po polu, starosti, obrazovanju, zaposlenosti, nacionalnosti i sl) dok sociologija konstruiše

¹¹ Na osnovu socioloških tekstova domaćih autora često se može sagledati nedostatak boljeg poznavanja činjenica o stanovništvu.

objedinjavajuće koncepte («unifying concepts») kao što su: kultura ili društvena stratifikacija.

Demografija se bavi analizom stopa i kretanja neke pojave (vremenske serije) i na taj način pruža uvid u istorijske promene veličine i sastava populacija, ili užih grupa, kao i asocijacija, što je od značaja i za sociološke analize razvitka određenih društvenih oblika i ponašanja. Tako na primer, neosporno je veliki doprinos dala istorijska demografija, tokom 1970tih godina u redefinisaju znanja o preindustrijskoj, istorijskoj porodici odnosno domaćoj grupi, njenoj veličini, sastavu i životnim ciklusima (Laslett, Peter, 1972), (Milić, A, 1988, 2001, Bobić, M, 1995, 1996, 1998, 2001).

U sociologiji kao teorijskoj i istorijskoj nauci, pre i proto industrijske domaće zajednice dugo su bila tretirane kao složene, multigeneracijske i velike grupe sa brojnim članovima. Mit o «velikoj porodici» ustuknuo je pred novom naučno potvrđenom istinom o maloj porodici, koja je perzistirala na tlu Evrope tokom duge istorije, uključujući tu i Srbiju i Balkan (sa prosečnom veličinom od 3-5 lica).

Ukrštanje demografije i sociologije, kao i demografije i drugih humanističkih nauka ogleda se u sledećim oblastima: 1) povezivanjem makro, mezo i mikro socioloških, ekonomskih i drugih teorija sa demografijom, odnosno u proučavanju i tumačenju užih problema, procesa, struktura, odnosa (teorija demografske tranzicije, optimuma stanovništva, održivog razvoja i sl)¹²; 2) u okviru pojedinih tema iz domena demografije i drugih humanističkih nauka; 3) u formulisanju problemskog pristupa stanovništvu kao i (socijalnih i populacionih) politika namenjenih popravljanju kvaliteta života i smanjenju socijalne isključenosti različitih delova populacije odnosno društvenih grupa (mladi parovi, jednoroditeljske porodice, porodice sa decom, nezaposleni, beskućnici, marginalni slojevi, stari, osobe sa posebnim potrebama i sl).

Kada je reč o konkretnom odnosu demografije i sociologije, postavlja se osnovno pitanje: «Koje su osnovne funkcije stanovništva neophodne za opstanak i razvoj društva i njegovih podsistema, ali i *vice versa*?» Tu spadaju, pre svih, sledeće univerzalne

¹² Kasnije, u drugim poglavljima, biće više reči o takvim interdisciplinarnim, teorijsko epistemološkim okvirima: na primer, kada je reč o fertilitetu i roditeljstvu: feminističke ili rodne teorije, medicinski pristup reproduktivnom potencijalu, zdravlju, posebno koncept «planiranja porodice», teorije porodične promene, kao i mikroekonomske teorije, zatim, teorije o migracijama, teorije prve i druge demografske tranzicije, koje kombinuju demografski, ekonomski, sociološki i kulturno antropološki pristup, najzad antropogeografski pristup u proučavanju odnosa čoveka, prirode i tla, itd.

funkcije: biološka reprodukcija i kontrola smrtnosti. Potom, opstanak ljudskog društva odnosno populacija zavisi od: a) procesa socijalizacije, kojim se novorođene individue uče socijalnim ulogama i interakcijama u cilju odrastanja i preuzimanja uloge odraslih, zatim proces akulturacije, tj usvajanja jezika, načina komunikacije i civilizacijskih tekovina vremena uključujući i način ekonomske proizvodnje dobara i usluga, održavanje sistema društvenih normi i vrednosti, itd; b) na osnovu prethodnog, sledi da ljudska plodnost i smrtnost, odnosno njihov odnos u vidu populacionog rasta, nisu determinisani isključivo biološkim faktorima, već su i sociološki, ekonomski i šire kulturni fenomeni upravo zbog ove svoje opšte društvene, a potom i uže, stratifikacijske, uslovljenosti, o čemu će više reči biti u odeljcima o činiocima (determinatama) fertiliteta, mortaliteta, starosno polne i drugih socio ekonomskih i kulturno antropoloških struktura, teorijama migracija, asocijacijama stanovništva (braku, porodici, domaćinstvu, naseljima i sl). Tu će se pokazati kako, pored ostalog, različiti društveni slojevi, klase i društvene grupe, imaju nejednake šanse u pogledu dužine života (bogatiji i pripadnici viših slojeva žive duže, češće koriste zdravstvene usluge i uopšte praktikuju zdraviji životni stil u odnosu na ostale članove društva), sklapaju brak kasnije (i nakon navršenih 30tih godina starosti) i imaju manje dece (često samo jedno ili nijedno), ali zato u njihovo obrazovanje i socijalnu promociju ulažu brojne i velike resurse, ekonomske i neekonomske (vreme, energiju, emocije, oportunitetne troškove, majčinu brigu, staranje, i sl). Ova činjenica društvene diferencijacije biološke reprodukcije jedna je od fundamentalnih spoznaja nastala iz plodne saradnje demografije i sociologije. Takav dubinski interdisciplinarni pristup opominje i same sociologe da u analizi društvenih pojava stanovništvu ne treba da prilaze kao spoljašnjoj varijabli.

Fertilitet i mortalitet, a posebno migracije, su 3 glavna demografska procesa, koji se mogu proučavati sa stanovišta analize obrazaca ljudskih interakcija. Kao posledica produbljenog proučavanja demografskog ponašanja, izgrađene su brojne sociološke teorije fertiliteta, koje su, recimo, otkrile da su proširene porodice i visok nivo rađanja inkompatibilni sa procesima intenzivne modernizacije (industrijalizacije, urbanizacije, migracijama selo-grad).

Iz sociološkog teorijskog pristupa fertilitetu slede još neke od generalizacija. Fertilitet je uvek pod nekom vrstom kako institucionalne, tako i individualne kontrole.

Nezavisno od stepena tolerancije prema vanbračnom fertilitetu, gotovo sva društva teže da obezbede socijalnu kontrolu fertiliteta, tj da rađanje smeste u okvire bračno - porodičnog sistema. U novije vreme, doduše, najpre na Severu Evrope, a potom i u drugim razvijenim državama Zapada raste trend rađanja izvan braka, od strane samih majki ili pak parova koji nisu venčani, pa se čak teži i da se legalizuje adopcija homoseksualnim parovima.

Migracije su posebno istaknuto polje susreta demografije i sociologije, ali i demografije i ostalih društvenih i humanističkih nauka. Tip migracionih kretanja, njihova magnituda (rastojanja koja se prelaze), pravci migracionih kretanja, istorijske, metanastazičke struje (o kojim je kod nas pisao Jovan Cvijić u svom čuvenom «Balkanskom poluostrvu» i drugim antropogeografskim delima), osobine lica koja učestvuju u migracijama, na kraća odnosno, duža rastojanja (starost, pol, obrazovanje, zanimanje, bračno i porodično stanje) i najzad razlozi (ekonomske i neekonomske, tj prisilne ili humanitarne migracije), sve su to velike teme, u kojima se ukršata i socijalni i psihološki determinizam, proizvodeći, zauzvrat, brojne, kako socijalno ekonomske, kulturne, političke, tako i demografske posledice (na razvitak, odnosno reprodukciju kako domicilnog tako i stanovništva zemlje prijema)¹³.

1.2.1.1. Određenje predmeta socijalne demografije

Bilo da se socijalna demografija posmatra kao poddisciplina kvalitativne ili sadržinske demografije, ili, pak specijalizacijom u okviru sociologije, ekonomije antropologije i drugih humanističkih disciplina (humane genetike, medicine, i sl) činjenica je da se tu radi o tesnim uzajamnim vezama, tj povezanosti i isprepletanosti¹⁴.

¹³ U našoj sredini je značajan doprinos proučavanju unutrašnjih migracija u nekadašnjoj, višenacionalnoj zajedničkoj jugoslovenskoj državi dala Ruža Petrović (1987). Zajedno sa Marinom Blagojević, ona je krajem 1980tih godina, u organizaciji SANU sproveda i jedno obimno anketno ispitivanje prisilnih, neekonomskih migracija Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije (Petrović, Blagojević, 1989). Tokom 1990tih izvedena su takođe, brojna sociološka i psihološka istraživanja fenomena prisilnih migranata (izbeglištva), kao posledica oružanih sukoba na prostoru nekadašnje zajedničke jugoslovenske države (1991-1995) kao i NATO bombardovanja 1999 (Milenković, I et al, 2005, Vlajković Jelena et al, i drugi)

¹⁴ Demografija je od svoga nastanka tesno povezana sa: 1) *ekonomijom*, koja se i dan danas prilično monopolistički odnosi prema nauci o stanovništvu, nudeći joj, ipak, zauzvrat svoje naučne paradigme i popunjavajući «praznine» u eksplanatornom okviru (Mijatović, 2000), zatim 2) sa medicinom, posebno humanom genetikom u ispitivanju biološke osnove demografskih procesa, mogućnosti njenog menjanja

Predmet socijalne demografije mogao bi se odrediti kao proučavanje stanovništva i tumačenje pojava, procesa, struktura, trendova i uočenih zakonitosti, sa stanovišta sociologije, ali i drugih društvenih i humanističkih nauka.

Kada je reč o sociologiji, misli se na raznovrsna polja problematizovanja, istraživanja, ali i kreiranja konkretnih populacionih politika (policy), gde demografija tesno sarađuje sa opštom sociološkom teorijom, ali i sociologijom porodice, antropologijom, urbanom sociologijom i socijalnom patologijom¹⁵. U metodološkom smislu to znači da demografski podaci i pokazatelji služe samo kao polazna osnova, u opisu pojava, sa ciljem da se one dalje istraže, protumače i objasne. Pored ostalog, demografska znanja služe i da se na njima primene, tj preispita važenje socioloških i drugih teorija, paradigmi, zaključaka. Recimo, sociološke pretpostavke o ekološkim razlikama unutar populacija, kao što su urbano ruralne specifičnosti, izvedene su, delom, na osnovu razlika u fertilnom ponašanju ova dva dela društva (demografski faktor), ali i drugim atributima pojedinaca tj stanovništva, kao što su razlike u dohocima, zanimanjima, socio ekonomskom statusu. Potom, na primer, preko teorijskih pretpostavki o velikom gradu, kao centru komunikacije i difuzije novih vrednosti i tehnika, objašnjava se kretanje vitalnih pokazatelja (rađanje, umiranje, sklapanje i razvod braka) i njihove diferencijalne osobine (razlike u stopama rađanja, smrti, sklapanja i razvoda braka, raširenosti ženidbenih, dnevnih i sezonskih migracija stanovništva i sl).

Autori jednog od klasičnog udžbenika sociologije, u kome se detaljnije razmatra njen odnos prema demografiji (Broom and Selznik, 1955), navode da je populacija jedan od 9 sastavnih elemenata sociološke analize, pored: društvene organizacije, kulture, socijalizacije, primarnih grupa, socijalne stratifikacije, asocijacija, društvenog ponašanja i ekologije. Svaka od ovih 9 komponenti ima svoje mesto u analizi 6 posebnih oblasti sociologije: porodice, grada, manjina, rada, politike i kriminala. U svim ovim posebnim

tokom vremena i dr; 3) u novije vreme, posebno u američkoj demografskoj literaturi naglašava se veza sa *antropologijom, etnologijom i feminizmom* (Riley, N, 2003).

¹⁵ U tom smislu navešću značajne studije domaćih demografa i sociologa: 1) o reproduktivnom ponašanju (Marina Blagojević, Mina Petrović, Ljubica Rajković, Ankica Kuburović); 2) o braku, porodici i domaćinstvu (Anđelka Milić, Ruža Petrović, Marina Blagojević, Mirjana Bobić), 3) o migracijama (Ruža Petrović, Marina Blagojević, Mirjana Bobić), 4) o populacionoj politici (Marina Blagojević, Mina Petrović), 4) o starenju (Slavica Komatina); 5) o socijalno patološkim pojavama (studija o samobistvima, Ruža Petrović). Zbog uštede prostora, relevantne bibliografske jedinice, navedene su na kraju knjige u poglavlju o korišćenoj literaturi.

područjima sociologije veoma su potrebna znanja o veličini i sastavu stanovništva, prema različitim posebnim osobinama ili obeležjima.

U savremenijim udžbenicima iz sociologije, u skladu sa «duhom vremena» pozne, kasne, modernosti ili postmodernosti, razvijenog, tržišnog, kapitalizma, brzih i stalnih promena, nešto veće težište stavlja se na dinamičke činioce, tj na demografske trendove kao deo globalnih svetskih promena (Newman, D, M, 1997). U tom smislu, autori izdvajaju 3 bitne sociodemografske teme: 1) značaj pripadanja određenoj generaciji ili kohorti; 2) veličina populacije i njena stopa rasta; i 3) uticaj populacionih trendova ili razvitka stanovništva na društvene institucije.

Bez namere da na ovom mestu ulazim u detaljnije rasprave o gore navedenim temama, koje su sve predmet posebnih odeljaka ove knjige, pružiću samo nekoliko napomena.

Pripadnost odgovarajućoj kohorti odražava se na svakodnevni život ljudi tako što se, pored ostalog, biografije ljudi bitno razlikuju zavisno od toga u kojoj su generaciji rođeni. *Kohortni efekat* se pokazuje kroz različita iskustva tokom prelomnih tačaka u životu (odrastanje, školovanje, diplomiranje, sklapanje braka, ulazak na tržište rada, starenje, smrt). Tako se generacije ili kohorte pojavljuju kao jedna od linija socijalne diferencijacije pored: klase ili sloja, pola (roda), nacije, rase, urbano ruralnih odlika. Tako na primer za pojedinca i društvenu grupu, život u generaciji «baby boom-a» (rođenih od 1946-1964) značajno će se razlikovati od biografije njihove dece rođene u doba nedovoljnog rađanja ili «baby bust-a» (nakon 1970tih)¹⁶.

Uticaj veličine populacije na svakodnevni život građana najbolje se može razumeti na primeru Kine (Newman, D, M, 1997). Dobro je poznato da Kina ima ogromnu populaciju, koja broji 1,2 milijarde stanovnika. Politička elita je bila prinuđena da ograniči veličinu porodice, odnosno stopu prirodnog priraštaja. U mnogim kineskim

¹⁶ Prva, baby boom generacija, rođena posle rata, veoma je brojna, njeni su pripadnici odrastali u doba ekonomskog prosperiteta, pojave televizije, velikih prodora u istraživanju svemira, ali i početaka nuklearne ere. Oni su izvršili značajan uticaj na instituciju porodice, promovišući drugačiji odnos prema ženskom plaćenom radu, braku, kohabitacijama, partnerstvu van braka, kontraceptivnoj piluli i kontroli rađanja. Pripadnici druge, malobrojnije, «baby bust» generacije su deca rođena u rizičnijem i sumornijem vremenu, ekonomskih, ekoloških i bezbednosnih kriza, deca koju roditelji ostavljaju samu «sa ključem oko vrata», koja su iskusila razvod roditelja, raspad porodice, zaposlenost i prezauzetost roditelja, «odsutnu majku», te usamljenost i prepuštanje «značajnim drugima», bakama i dekama, vrtićima, vršnjačkoj grupi, školi, ulici. Oni često ne vide perspektivu, skloni su lažnim idolima, uživanju u opojnim supstancama, teško donose odluke, a sve češće odbijaju i da odrastu i izvrše «tranziciju u odraslost».

provincijama, parovi ne mogu da sklope brak do polovine svojih 20tih godina. Gradovi i oblasti imaju godišnje kvote «dozvoljenog» rađanja, a mesne zajednice utvrđuju koji bračni parovi mogu da rode dete i kada. Oni nadgledaju i menstrualne cikluse žena i kontrolišu upotrebu kontracepcije. Porodice sa jednim detetom nagrađuju se raznim pogodnostima (dodacima na platu, obrazovnim mogućnostima i stambenim pogodnostima), dok se oni sa više od jednog deteta kažnjavaju (u novčanim iznosu od jedne godišnje plate, otkazom sa posla, gubitkom pristupa školama, stanovima, besplatnom obrazovanju).

Na drugoj strani, imamo recimo primer niskonatalitetnih populacija, koje su, po pravilu, najrazvijenije države sveta, i kao takve, privlačna destinacija za velike talase ekonomskih imigranata. To je, recimo slučaj sa SAD-om poslednjih godina, u koje se godišnje useljava skoro 1 milion lica, tako da je 2006 godine dostignuta veličina od 300 miliona Amerikanaca (1997 je bilo 265 miliona, a bilo je predviđeno da će se ova veličina dostignuti 2050). Socijalni odgovor na tako veliku imigraciju je veoma često, porast anksioznosti, nezadovoljstva lokalnog stanovništva, pa i ksenofobije¹⁷.

Niskonatalitetne populacije su, takođe, zahvaćene, procesom poodmaklog starenja («greying of population», «ageing», «dejuvenalisation»), što takođe, ima brojne socijalno političke posledice na svakodnevni život građana, u smislu porasta: troškova zdravstva, penzionih fondova i sistema osiguranja, kao i usluga vezanih za brigu, staranje i pomoć starima («in money and in kind services»). Starenje stanovništva ima efekte i na restrukturiranje radne snage i dotadašnjih društvenih normi o penzionisanju, u pravcu podizanja starosne granice aktivnog radnog veka i promocije koncepta «aktivnog starenja» (povremenog, radnog angažovanja penzionera, ili rada na parče, zdravi život ispunjen fizičkom aktivnošću, druženjem, zdravom ishranom i sl).

2. Metod socijalne demografije

¹⁷ Amerikanci često misle da imigranti troše novac od poreza zato što koriste usluge zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite. Tako se procenjuje se da će u narednoj deceniji imigranti «koštati» oko 668 milijardi dolara, pa se smatra da su oni opterećenje ekonomiji, da ugrožavaju radna mesta domicilnog stanovništva, šire kriminal, bolesti, trgovinu drogom i sl.

U pogledu svoje metodologije, socijalna demografija se koristi: a) opštom metodologijom nauka, b) kvantitativnim; i c) kvalitativnim metodama. Prvo su opšte naučne metode, a druge dve specifične, prilagođene predmetu proučavanja – stanovništvu i njegovim užim problemima i domenima.

a) Opšta metodologija nauka obuhvata filozofiju, tj logiku i njene metode (apstrakciju, indukciju, dedukciju, analizu i sintezu). Indukcija se smatra polaznim i osnovnim metodom u demografiji, zbog potrebe zahvatanja masovnih pojava, koje se potom detaljnije analiziraju. Svako istraživanje demografskih fenomena kao i u drugih oblasti naučnog saznanja, rukovodi se određenom teorijom saznanja tj filozofskim shvatanjem o društvu, istoriji i određenoj epohi. U opšte naučne metode, koji svoju primenu nalaze i u drugim društvenim naukama, ubrajaju se još i istorijski, uzročno funkcionalni i uporedni metod.

b) Kvantitativne metode su specifično (formalno) demografski pristupi i tehnike, o kojima će biti nešto više reči.

Osnovni (formalno) demografski metod je matematički, tj *statistički*. *Statistika stanovništva* je posebna grana statistike koja se bavi metodologijom prikupljanja, klasifikovanja i obrade podataka o stanovništvu.

Pored statističkog metoda, u demografiji su razvijeni još i sledeći posebni pristupi: *analiza na osnovu nepotpunih podataka i metodi korelacionih veza*. Analiza stanovništva na osnovu nepotpunih podataka nastala je usled toga što mnoge države sveta nisu posedovale razvijenu statističke službe, koje bi se bavile potpunim i redovnim registrovanjem vitalnih pokazatelja stanovništva i njegovih osobina (nerazvijene zemlje sveta, bivše kolonije i sl). U tom slučaju, pribeglo se tzv rekonstrukciji stanovništva, na bazi postavljenih hipoteza i ocena. Slično je i sa proučavanjem istorijskih populacija na osnovu istorijskih izvora ili popisa, koji su takođe, po svojoj suštini, nepotpuni, nastali iz sasvim specifičnih društvenih potreba i ciljeva¹⁸. Tu spadaju i metodi korelacionih veza između demografskih pojava, zasnovani na utvrđenim pravilnostima odnosa u stanovništvu. Tako recimo, na osnovu starosne strukture može se ocenjivati natalitet i

¹⁸ Takav jedan primer rekonstrukcije istorijske populacije, naselja, porodice i dr, u Oblasti Brankovića iz 1455 godine (na teritoriji današnjeg Kosova i Metohije) možete naći u studiji, koju je autorka ove knjige pisala zajedno sa drugim kolegama u interdisciplinarnom timu: Macura Miloš et al (2001) *Naselja i stanovništvo u Oblasti Brankovića 1455 godine*, Beograd: SANU i Službeni Glasnik

mortalitet, ali i obrnuto. Najzad tu su i *demografski modeli*, kao idealno tipske, teorijske konstrukcije, koje služe za predviđanje budućih kretanja u stanovništvu (stabilni i stacionarni modeli stanovništva i slično)

Pored ovih uže demografskih metoda, nauka o stanovništvu koristi i druge načine neposrednog prikupljanja podataka o stanovništvu. Kao i u drugim empirijskim naukama, i u demografiji, veoma široku primenu ima upitnik i anketa. Reč je o proučavanju populacije na osnovu uzorka ili dela populacije (osnovnog skupa), a zatim se dobijeni zaključci prenose na celokupno stanovništvo.

c) Kvalitativne metode.

Primena kvalitativnog teorijsko epistemološkog i metodološkog pristupa u istraživanju stanovništva predstavlja novi, multidisciplinarni pristup, veoma razvijen u savremenoj svetskoj demografskoj literaturi.

Osnovna metodološka zamisao takve, interdisciplinarne, socijalne demografije jeste kombinovanje kvantitativnog (formalno demografskog) i kvalitativnog pristupa u istraživanju, prikupljanju i tumačenju empirijskih podataka (činjenica) o stanovništvu.

Da bi bilo jasnije o čemu se radi, navešću nekoliko konkretnih primera. Recimo, uzmimo kao predmet istraživanja - fenomen odlaganja sklapanja braka i porasta izvanbračnih unija¹⁹. Prvi korak jeste da detaljno demografski opišemo pojavu, preko statističke analize (pokazatelja i trendova) u kretanju: sklapanja, razvoda braka, bračnih struktura (udeo neoženjenog, neudatog, lica u braku, razvedenih i udovaca), tokom dužeg vremena, recimo, poslednje 3-4 decenije u celokupnoj populaciji (recimo Srbije, a onda i komparativno ostalih država u postsocijalističkoj transformaciji i/ili država razvijene tržišne ekonomije Zapada). Na taj način dobijamo agregatni, kvantitativni opis odgovarajućeg ponašanja (demografskog procesa) na nivou celokupnog stanovništva (Srbije). Nakon toga, postavljamo sebi pitanje: kako objasniti promene odnosa prema braku? Da li je reč samo o odlaganju braka ili o preferiranju drugačijih stilova života u paru? Ako iz svakodnevnog iskustva znamo da sve više mladih, devojaka i mladića, praktikuju život u paru, nevenčano, onda je zanimljivo da ispitamo taj novi stil života u

¹⁹ Pojava partnerstva izvan braka je bila predmet moje doktorske disertacije i kasnije objavljene studije u kojoj sam primenila kvalitativnu metodologiju ili studiju višestrukog slučaja (2003): Brak ili/i partnerstvo; demografsko sociološka studija.

paru – kohabitacije. Ko su nosioci novog tipa demografskog ponašanja, koje odstupa od uobičajenog ili od ponašanja prethodnih generacija (njihovih roditelja)? Koje su to generacije, koji socijalni slojevi, koji uvode promene? U kakvim opštim socio ekonomskim, političkim i kulturnim kontekstima? Da li su to stanovnici velikih, urbanih centara? Da bismo na sve to odgovorili, pristupamo drugom delu poduhvata, a to je traganje za relevantnim analitičkim okvirom (teorijom, paradigmom), koja, na najobjektivniji, verodostojan i sistematičan način tumači datu pojavu, u svim njenim bitnim aspektima. Objašnjenje se sastoji u tome da razumemo značenje, smisao, koje odgovarajuće ponašanje, akcija, strategija (praksa kohabitacije) ima za svoje aktere, mlade muškarce i žene.

Spajanje («blending») kvantitativnih i kvalitativnih metoda ima punog naučnog smisla i metodološko epistemološkog opravdanja zato što se u svakom konkretnom ponašanju (delanju) ukrštaju različiti determinizmi, tj njihovi činioци: societalni, psihološki, demografski i ini, od promena u okruženju, istorijskoj etapi kroz koje prolazi društvo odnosno populacija, preko vrednosti, stavova, motivacije, namera, interesa, i dr do elemenata ličnosti. Taj i takav teorijsko hipotetički okvir nužno mora prekoračiti granice samo jedne nauke i naučne discipline i otvoriti mostove za uzajamnu plodnu saradnju i methodsko dopunjavanje.

Proces prikupljanja podataka u kvalitativnom istraživanju se odvija na osnovu *teorijskog uzorka*, koji je obično nameran, a ne reprezentativan, tj preko njega se traga za različitim načinima (tipovima) ispoljavanja datog (demografsko) ponašanja, ali u prethodno jasno definisanim okvirima situacije (recimo urbana sredina, mladi parovi koji žive zajedno najmanje 1 godinu, starosti od 20-39 godina, sa završenim fakultetom, da je bar jedan od njih zaposlen i sl). U procesu prikupljanja podataka koriste se tehnike dubinskih intervjuja, nestrukturisanih ili polustrukturisanih razgovora, posmatranja, studija slučaja. Reč je o metodama koje nalikuju kliničkom, terapijskom, «problem centered» intervjuu (PCI), tj istraživačkom pristupu, u kome se koriste sledeće strategije: «ogledala», izvlačenje bitnih zaključaka, konfrontacije, a sve to u cilju što boljeg razumevanja unutrašnjeg sveta ispitanika, (Denzel and Lincoln, 2005, von der Lippe and Fuhrer, 2004). Razgovor sa ispitanikom je spontan, obično traje dugo (i preko 1 sata), a odvija se po unapred utvrđenom planu, koji umesto čvrsto strukturisanih pitanja kod

ankete, naznačava samo bitne teme, pitanja, prethodne hipoteze. Odgovore treba što vernije prikupiti i zabeležiti, tokom otvorene, slobodne komunikacije, odnosno dopuštajući ispitaniku da sam priča svoju priču «in extenso». Razgovori se snimaju putem diktafona, a kasnije transkribuju i unose u bazu podataka, što je, ujedno i početak njihove obrade. Obrada prikupljenih podataka (u obliku teksta ili narativa) vrši se putem kodiranja, na osnovu analitičkog teorijskog okvira ili paradigme («analytical» ili «coding paradigm»). Kodovi su pitanja iz intervjua, kategorije i odnosi. Interpretacija rezultata kreće se u okviru analitičke teorijske paradigme, sa ciljem pružanja odgovora na pitanja: uslova, konteksta, ponašanja i posledica.

Kao krajnji rezultat produbljene, kvalitativne analize, dobijaju se tipologije pojave (kohabitacije: predbračne, postrazvodne, privremene, trajnije, prema osobinama ličnosti ili socijalnih karaktera koje su njima sklonije i tsl), koje na što plastičniji i verniji način odslikavaju empirijske razlike u ponašanju konkretnog segmenta populacije. Time dobijamo mnogo potpuniji odgovor na pitanje o trendovima u bračnom ponašanju, tj šta se dešava sa institucijom braka, njenim sadržajem, formom i značenjem, umesto prostih demografskih pokazatelja: o opadanju stope bračnosti tokom vremena, porastu razvoda, udela lica izvan braka, vanbračnih rađanja. Sociološke teorije o difuziji vrednosti nam još dopunski objašnjavaju kako će se promene nastale u jednom delu društva (u centru) tokom vremena širiti na periferiju, tj na ostale delove, obuhvatajući, konačno, celokupnu populaciju²⁰.

2. 1. Izvori podataka o stanovništvu

Najzad, nekoliko reči o izvorima podataka, koje koristi formalna ili kvantitativna demografija, a koji predstavljaju tradicionalnu iskustvenu evidenciju demografskih

²⁰ Kao drugi primer primene kvalitativne metodologije u demografiji, može se navesti i vrlo interesantno istraživanje očinstva, značenja i sadržaja uloge oca u niskonatalitetnom društvu u tranziciji – primer Istočne Nemačke, posle ujedinjenja sa Zapadnom Nemačkom. Tada, tj u periodu 1990-1992 stopa ukupnog fertiliteta, tj broj dece po 1 ženi je opala na nivo od svega 0,7, što je najniža stopa, koja je zabeležena u državama postsocijalističke transformacije. Tim istraživača, demograf i psiholog, sprovedi su dubinsko intervjuisanje muškaraca koji su odabrani unutar uzorka prethodno anketiranih ispitanika. Fenomen očinstva oni su istražili pozajmljujući analitičku paradigmu iz psihologije ličnosti i kombinujući je sa prethodnim, demografskim saznanjima (von der Lippe, H, and Fuhrer, U, 2004).

istraživanja, kao i značajan izvor u izboru problema, koji će, potom dublje i svestranije ispitivati kombinovanjem drugih metoda i naučnih saznanja (kvalitativno).

U svom udžbeniku *Osnovne tehnike u demografiji*, prof Branislav Đurđev deli izvore podataka o stanovništvu u dve grupe: *primarne i sekundarne* (Đurđev, 2001:7)

Pod primarnim izvorima, Đurđev podrazumeva: statističku evidenciju, terenski rad i istorijske izvore. U sekundarne izvore ubraja: knjige, članke, studije, koji nastaju na osnovu obrade primarnih izvora, a što se može nazvati i (široj) literaturom o datom predmetu²¹.

Savremena statistička evidencija obuhvata: popise stanovništva, demografsku (vitalnu) statistiku, registre, statističke godišnjake, biltene i sl.

Popisi su najveće, najznačajnije i najskuplje statističko istraživanje koje sprovodi državna služba, relativno retko, tj na svakih deset, odnosno 5 godina (obično prve godine u deceniji). Prva takva svetska akcija bila je francuski i britanski popis kanadskih kolonija 1655 godine. U Evropi je prvi popis urađen na Islandu, 1703 godine, u Švedskoj 1748, Danskoj 1769, SAD-u 1790, a u Velikoj Britaniji 1801. U kneževini Srbiji prvi popis sproveden je 1834 godine, a savremenim popisom Srbije smatra se onaj iz 1866. Od početka XX veka, u Srbiji je sprovedeno ukupno 9 popisa, prvi 1921, a poslednji 2002.

U popisima se beleže relevantne informacije o celokupnom stanovništvu, broju, teritorijalnom razmeštaju i osobinama. Popisu prethodi tačno utvrđivanje administrativno političkih granica (teritorije popisa), kriterijuma po kome će se vršiti obuhvat lica («de facto» ili «de iure»)²² i usvajanje sistema klasifikacionih jedinica, kojim se definišu osnovna obeležja: osobine pojedinca (starost, pol, bračnost, plodnost, pismenost, obrazovanje, zaposlenost, kulturno antropološke odlike, migraciona svojstva), asocijacije

²¹ Na primer, vodeći američki časopisi «Demography» i «Population and Development Review», francuski «Population», zatim, domaći časopis «Stanovništvo» i sl. Tu naravno spada i bezbroj studija i monografija o stanovništvu...

²²U popisu Srbije 2002 primenjen je, prema međunarodnim uputstvima, koncept stalnog, ukupnog ili «de facto» stanovništva. U stanovništvo Republike Srbije uključena su sledeća lica: stanovništvo u zemlji, državljani na privremenom radu ili boravku u inostranstvu, kraćem od 1 godine, strani državljani i lica bez državljanstva, koja borave na teritoriji Srbije najmanje 1 godinu i izbeglice sa mestom boravka u SRJ (bez obzira na državljanstvo). Tu su pripala i interno raseljena lica sa Kosova i Metohije, koja su se u trenutku popisa našla na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine. U ranijim popisima u ukupno ili «stalno» stanovništvo (koncept «de iure») uključena su i sva lica na privremenom radu u inostranstvu bez obzira na dužinu boravka van zemlje, ali su, recimo, isključene izbeglice, kojih je doduše, u tim, ranijim popisima 1971-1991, bilo zanemarljivo malo (Penev, 2002).

stanovništva (brak, porodica, domaćinstva i naselja), stanovi, privredne delatnosti (poljoprivreda, industrija, i sl)²³.

U sledećim tabelama (1 i 2) dati su podaci o kretanju stanovništva Srbije na osnovu podataka popisa stanovništva. Tabela 1 prikazuje popise stanovništva Srbije i njenih delova (pokrajina) u 20 veku, a tabela 2 prvi popis, izvršen u 21. stoleću.

Tabela 1. Broj stanovnika Srbije prema popisima u 20 veku								
	1921	1931	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Srbija	4819430	5725912	6527583	6978119	7641962	8446726	9313686	9778991
Centralna Srbija	2843426	3549690	4154238	4463681	4823276	5250355	5694464	5808906
Vojvodina	1536994	1624158	1640599	1698640	1854971	1952560	2034782	2013889
Kosovo i Metohija	439010	552064	732746	815798	963715	1243811	1584440	1956196*
Napomena: *procenjen podatak								
Izvor: Penev, G (2002:1)								

U tabeli 2 prikazani su uporedni podaci o porastu stanovništva Srbije, u celini i po pojedinim regionima, pri čemu su posebno izdvojena lica u zemlji i u inostranstvu, polazeći od promene u konceptu popisivanja (od «de iure» u popisu 1981 i 1991 na «de facto» 2002).

Tabela 2. Kretanje ukupnog stanovništva centralne Srbije i Vojvodine, 1981-2002						
	Centralna Srbija			Vojvodina		
	1981	1991	2002	1981	1991	2002
Popisano stanovništvo						
Svega	5694464	5808906	5783127	2034782	2013889	2091635
U zemlji	5491043	5582611	5454333	1969191	1966367	2024487
U inostranstvu	203421	226295	328794	65591	47522	67148
Porast u međupopisnom periodu						
Svega		114442	-25779		-20893	77746
U zemlji		91568	-128278		-2824	58120
U inostranstvu		22874	102499		-18069	19626
Indeks porasta u međupopisnom periodu						
Svega		102,0	99,6		99,0	103,9
U zemlji		101,7	97,7		99,9	103,0
U inostranstvu		111,2	145,3		72,5	141,3
izvor: Penev, G (2002:2)						

²³ Broj osnovnih obeležja, kao i njihove definicije, menjali su se tokom vremena, tako da podaci sukcesivnih popisa nisu uvek uporedivi. To je recimo slučaj sa definicijom poljoprivrednog stanovništva, sela, grada i sl). Pored toga, vremenom su menjane granice pojedinih država i teritorija (slučaj bivše SFRJ), kao i što su uvedena neka nova obeležja, koja nije moguće pratiti unazad.

Registri stanovništva, su izvori podataka koje sprovode samo bogatije zemlje, a nastaju tako što se u međupopisnom periodu beleže svi relevantni demografski događaji (vitalni i migracioni), o svakom stanovniku države. Ujedinjene Nacije ih definišu kao «sisteme stalnog praćenja i povezivanja odabranih podataka koji se odnose na svakog stalnog stanovnika jedne zemlje» (Đurđev, 2001:19). Oni imaju dve funkcije: administrativnu i statističku. Administrativna funkcija registara ogleda se u tome što oni omogućavaju: identifikaciju lica, predviđanja broja budućih: učenika, vojnih i poreskih obveznika, korisnika socijalne zaštite i sl. Statistička funkcija registara izražava se u mogućnosti projektovanja budućih demografskih kretanja, demografskih problema, i sl. U vezi sa ovom vrstom evidencije, postoji velika moralna dilema oko toga kako obezbediti zaštitu privatnosti pojedinaca, a da se istovremeno obezbedi sistematsko praćenje podataka o stanovništvu.

Statistički godišnjaci su publikacije Zavoda za statistiku koji donose relevantne podatke o stanovništvu i privredi zemlje, republike i gradova, kako na osnovu popisa, tako i redovne statističke evidencije.

Demografsku statistiku izdaju statistički zavodi, od 1950 godine (sve do 1982 pod nazivom «Vitalna statistika»). Ona pruža najpotpunije podatke o vitalnim događajima u stanovništvu (rađanju, umiranju, sklapanju i razvodu braka, unutrašnjim migracijama), i to na godišnjem nivou²⁴.

Statistički bilteni, kao što su statistike: zaposlenog osoblja, zdravstvene, školske, i dr, nastaju za potrebe određenih službi odnosno praćenja podataka o udelu radno aktivnog stanovništva, ili lica koja su koristila zdravstvene usluge, zatim, dece obuhvaćene procesom školovanja tj obrazovanja. Pored toga, postoje i poljoprivredna statistika, o radnoj snazi unutar poljoprivrednog stanovništva, statistika spoljnjih migracija, o osobinama imigranata i emigranata, industrijska i građevinska, o obimu i karakteristikama radnika zaposlenih u tim privrednim granama i sl.

Terenski rad obuhvata empirijske metode prikupljanja podataka o stanovništvu, dobro poznate sociolozima, kao što su: *posmatranje, razgovor i anketa*.

²⁴ Kao i popisi stanovništva, tako se i vitalne statistike odnose na celokupno stanovništvo zemlje. Nastaju na osnovu evidencije matičara (o venčanju, rađanju, umiranju, odnosno sudskih odluka o razvodu brakova), koja se obrađuje u statističkim zavodima, a zatim publikuje u navedenim knjigama.

Bez potrebe da se na ovom mestu detaljnije prikazuju ove sociološke tehnike, o kojima će studenti slušati na odgovarajućim drugim kursevima, pre svih iz metodologije socioloških istraživanja, daće se samo nekoliko napomena.

Posmatranje je način prikupljanja podataka o predmetu na osnovu neposrednog, čulnog opažanja. Pre odlaska na teren, istraživač se obično detaljno informiše o predmetu, uključujući i teorijsko, ili sekundarno istraživanje referentne literature. Svakom naučnom posmatranju takođe mora da prethodi plan prikupljanja, sređivanja, obrade i prezentacije podataka.

U toku procesa empirijskog prikupljanja podataka, obično se koristi i razgovor, kao dopuna posmatranju. Obično se sprovodi na osnovu upitnika, kojim se želi obezbediti potpunost, sistematičnost i objektivnost prikupljenih podataka. Razgovor mora biti planiran tako da se njime obuhvate ključne osobe koje mogu pružiti informacije o datom predmetu.

Anketa se koristi kada se želi doći do dubinskih informacija o određenoj pojavi ili predmetu. U tom slučaju se umesto potpunog obuhvata čitavog skupa pristupa ispitivanju dela populacije ili uzorka. Kod konstrukcije uzorka, najbitnije je poštovanje načela reprezentativnosti, koje podrazumeva da uzorak po svojim osobinama odgovara celokupnoj populaciji, što omogućava i generalizaciju zaključaka.

Uzorak može biti: *namerni i slučajni*. Kod prvog, namernog uzorka, jedinice posmatranja biraju se tako da odgovore potrebi prikupljanja, pretežno, kvalitativnih podataka, tj informacija o značenju nekog ponašanja, motivaciji, namerama, praksama pojedinaca, društvenih grupa i sl. Uzorak je tada obično manji, a tehnike prikupljanja podataka su intenzivno posmatranje i intervjui (sa otvorenim pitanjima). Da da bi se tako dobijena saznanja prenela na čitavu populaciju, uputno je obaviti i jedno dodatno, komplementarno, reprezentativno istraživanje, na većem uzorku. Slučajna metoda izbora koja se u tom slučaju primenjuje (preko tablice slučajnih brojeva), podrazumeva da sve jedinice skupa imaju podjednaku verovatnoću da budu birane u uzorak ²⁵.

²⁵ To se primenjuje kod homogenih skupova, a kod tzv nehomogenih skupova, primenjuje se tzv *kvotni* uzorak, gde se izbor jedinica posmatranja vrši prema «kvotama» ili obeležjima osnovnog skupa. Reprezentativnost uzorka se obezbeđuje tako da on što vernije odražava strukturne karakteristike čitave populacije.

Istorijski izvori su veoma značajna svedočanstva o stanovništvu, njegovoj prošlosti, kretanju, naseljenosti i sl, posebno kada se ima u vidu činjenica da su potpuniji statistički podaci novijeg datuma (od 19 veka). Dele se obično u 4 grupe: materijalni ostaci ljudske delatnosti (oruđa za rad, odeća, obuća, novac, oružje i sl), pisani, likovni i zvučni izvori (Đurđev, 2001)²⁶.

3. Kratak osvrt na savremeno stanje nauke o stanovništvu

U zaključku teme o predmetu i metodu, rekla bih, da se, po mom mišljenju, generalno i globalno, nauka o stanovništvu, pa i socijalna demografija, danas nalazi pred velikim izazovima. Ona bi trebalo da bude sastavni deo intelektualno naučnih napora koji bi vodili ka izgradnji širih, teorijsko epistemoloških sistema i analitičkih paradigmi. To se može ostvarivati samo na osnovu interdisciplinarnog pristupa, kombinovanjem raznorodnih naučnih domena, koji obrađuju zasebne sfere ili determinizme u društvu/stanovništvu: fizičko-hemijski, biološki, psihički i društveni u užem smislu reči (Milić, 1978).

Da li će ona za tu vrstu intelektualne i naučno stručne «poroznosti» granica, imati snage ili će to označiti njen eventualni «kraj»? Ili možda kraj klasične, formalne demografije? Ili kraj demografije kao «discipline». A onda, da li, s tim u vezi, treba da budemo pesimisti ili optimisti?

Logično je da će odgovor na ova brojna pitanja zavisiti od samih demografa, ali i drugih humanističkih i društvenih poslenika, od njihove filozofije saznanja i drugih kapaciteta. Tu mislim ne samo na njihovo prethodno formalno naučno i opšte obrazovanje, već na jednu «dodatu vrednost», koja postaje *sine qua non* intelektualnog angažmana u savremenom (post)industrijskom društvu, a to je spremnost na saradnju, razmenu i timski rad ²⁷.

²⁶ U našim krajevima, poznati istorijski izvori o stanovništvu su manastirske hrisovulje ili povelje u kojima se beleže podaci o zemljišnim posedima i stanovništvu (domaćinstvima), kao što su Hilandarske i Dečanske hrisovulje iz 14 veka. Pored toga, sačuvani su i turski popisi, defteri koji se odnose na naše zemlje u srednjem veku, iz kojih je moguće rekonstruisati demografski razvoj i prirodno kretanje stanovništva (Bobić, Mirjana, 2001)

²⁷ Nedavno sam u Vašingtonu, kao stipendista programa JFDP slušala predavanja Dr Dan Davidson-a, predsednika Američkog saveta za obrazovanje i kulturu, organizacije State Department-a, koji je ujedno i član upravnog odbora korporacije Microsoft, jedne od najuspešnijih informatičkih kompanija. On je izneo

Drugo, ako je nauka o stanovništvu od svojih začetaka, preko konstituisanja u 19-om i potonjeg razvoja u 20 veku, pa sve do danas, bila «sluškinja» države, nacije i politike, tj vladajuće elite i njihove moći, možda sada nastupa vreme u kome će se, iza suvih brojki, pokazatelja, tabela, grafikona i trendova, pojaviti malo više «ljudskog lika» (Hughes-Scheper, Nancy, 1997). Prevedeno na epistemološko metodološku ravan demografije kao naučne discipline, to znači uvođenje kvalitativne metodologije, odnosno etnografskog pristupa, sa ciljem razumevanja i interpretacije pojedinačnog ljudskog ponašanja, bilo svesnog ili nesvesnog. U savremenoj američkoj demografiji, to se iskazuje kroz pozive ka stvaranju: «gušće demografije» («toward thicker demography», Fricke, 1997), demografije bez brojki, antropološke i feminističke demografije (Mazone Stycos, 1989).

Na planu društvene akcije, možda je došlo vreme da se nova nauka o stanovništvu demokratizuje, tj da umesto servisiranja vlada i političkih elita, postane pravi «servis» građana, doprinoseći zajedno sa drugim prirodnim, medicinskim i društvenim disciplinama podizanju kvaliteta svakodnevnog života, u važnim društvenim domenima (uslugama): zdravstvu, obrazovanju, zapošljavanju, radnim odnosima, muško ženskim ili rodnim režimima, roditeljstvu, detinjstvu, aktivnom starenju, i sl ²⁸.

4. Nekoliko napomena o razvitku demografije u bivšoj Jugoslaviji i Srbiji

Najzad, na ovom mestu, sa dužnom pažnjom, posvetiću malo prostora razvitku demografije u bivšoj Jugoslaviji i Srbiji.

Institucionalizacija i profesionalizacija demografije odvijala se postepeno, u skladu sa tendencijama u inostranim centrima, nakon završetka Drugog svetskog rata, tj tokom 1950tih i 1960tih godina.

da se prilikom zapošljavanja novih kadrova u kompaniji rukovode upravo načelom izbora ljudi koji su spremni i sposobni za timski rad, naravno uz ostale potrebne kvalifikacije.

²⁸ Na primer, kao «menadžment politikama u oblasti stanovništva» («population policy management», koji bi obuhvatio: zdravstvo, socijalnu zaštitu dece, žena, nasilje u porodici, marginalizovane društvene slojeve, urbano – ruralno planiranje, rešavanje konflikata u građanskom društvu, rešavanja problema siromašnih, ekonomski ugroženih, starih i sl).

Demografski fenomeni su najpre izučavani u krilu statistike, u neposrednoj vezi sa pripremom i realizacijom popisa, a potom kao sastavni deo ekonomskih, prirodno matematičkih, tehničkih (arhitektonskih), socioloških, i najzad, geografskih nauka.

Ideja o potrebi osnivanja zasebne naučne ustanove sazrela je još davne 1962 godine, kada je osnovan Centar za demografska istraživanja, pri Institutu društvenih nauka. To je bila prva prava specijalizovana ustanova za proučavanje demografskih problema, ali i za školovanje novih generacija mladih istraživača i doktora nauka. Ubrzo zatim pokreće se časopis «Stanovništvo», koji izlazi i danas. Dušan Breznik i Milica Sentić sa saradnicima izdaju srpskohrvatsku verziju Višejezičkog demografskog rečnika, koje su UN objavile 1958 godine.

Nastava demografije najpre se organizuje u Beogradu, a potom i na drugim univerzitetima (Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Skoplje, Podgorica, Nikšić itd).

Pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, Odeljenju društvenih nauka, osnovan je 1981 godine, Odbor za proučavanje stanovništva, čiji je predsednik, sve do svoje smrti bio akademik Miloš Macura (1916-2005).

Prvi upravnik Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, bio je Dušan Breznik, koji je na toj dužnosti proveo 22 godine, dajući mu pečat empirijske, kvantitativne ili formalne demografije. Program rada Centra pokrivaio je sve bitne oblasti tradicionalne demografije: rast stanovništva, njegove komponente, razmeštaj i prostorni faktor, starosno polnu strukturu i njene promene, socijalno ekonomske strukture, posebno zaposlenost i radnu snagu. Centar se isticao i po svojim radovima u oblasti projekcija stanovništva. Ova ustanova je organizovala ankete o fertilitetu i planiranju porodice u Jugoslaviji (1970 i 1976) kao sastavni deo 2 velike Svetske ankete, u organizaciji CICRED-a²⁹.

Nesumnjivo veliki doprinos jugoslovenskoj, srpskoj i svetskoj demografiji dao je akademik Miloš Macura, prvi profesor demografije na Filozofskom fakultetu³⁰. Macura je bio Upravnik Centra za demografska istraživanja, direktor Odeljenja za stanovništvo Ujedinjenih Nacija (1966-72), direktor World Fertility Survey-a (1980-1981). Nalazio se

²⁹ Reč je o organizaciji, formiranoj nakon 1965, koja okuplja nekoliko stotina centara i naučnih institucija širom sveta, čime je stvorena mogućnost saradnje i zajedničkih poduhvata u 80tak zemalja.

³⁰ Šire o bogatoj biografiji akademika Macure videti u predgovoru Zbornika SANU posvećenom njegovom životu i radu, Maksimović, Ivan, et al (1994).

i na čelu republičkog (srpskog) i saveznog zavoda za statistiku (u vreme bivše SFRJ). Macurin pristup demografskim temama je naglašeno multidisciplinaran i humanističko antropološki. U njegovim radovima sadržana su znanja mnogih nauka, prožimaju se analize, promišljanja i sintetički zahvati u demografske i ekonomsko socijalne probleme, čime je bitno doprineo intelektualnom razvoju discipline (Maksimović i Rašević, 1994:1). Posebnu pažnju posvetio je i populacionoj politici u Srbiji, problemima, institucijama i merama (Macura, M, et al, 1997)

Nastava i istraživanje demografskih problema odvija se i na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, počev od školske 1999/2000 godine. Tada je osnovana Grupa za demografiju, kao i Institut za demografiju, pri istom fakultetu. Izučavanjem stanovništva bavi se i Geografski Institut «Jovan Cvijić» pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.

Demografija se kao naučna disciplina izučava na Odeljenju za Sociologiju, od samog njegovog osnivanja, 1959 godine. Prvi profesor je bio Miloš Macura. Pored njega, demografiju je predavala i Milica Sentić, a potom Ruža Petrović i Marina Blagojević, koje su 1990tih godina preimenovala naziv predmeta u «Socijalna Demografija», koji je zadržan do danas. Pored njega, kao osnovnog predmeta, u budućnosti je predviđeno dalje produbljivanje saznanja, uvođenjem posebnih, izbornih kurseva (Demografija partnerstva i rađanja, Migracije, Populaciona politika i sl).

Šira literatura:

- Blagojević, Marina (1997) *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, Beograd: ISI FF, str 11-90
- Bobić, Mirjana (2003) *Brak ili/i partnerstvo; demografsko sociološka studija*, Beograd: Čigoja štampa, str 7-85
- Drezgić, Rada (1997) «Demographic Nationalism in Historic Perspective», *Sociologija*, Vol XXXIX, No 3,
- Komatina, Slavica (2004) *Starenje stanovništva Beograda*, Beograd: IKSI
- Kuburović, Ankica (2002) *Perspektive rađanja u uslovima društvenih promena*, odbranjeni magistarski rad, Beograd: Ekonomski fakultet
- Macura, Miloš (1985) »Razmišljanje povodom skorašnjeg razvitka demografije«, *Pregled*, Sarajevo, 11/12
- Maksimović, Ivan (ur), (1994) *Zbornik radova posvećen životu i radu akademika Miloša Macure*, Beograd: SANU, posebna izdanja, Odeljenje društvenih nauka, knj,103
- Mijatović, Boško (2000) «O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta», *Stanovništvo*, God XXXVIII, br 1-4
- Petrović, Mina (1994) *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd:CDI IDN, str 1-74
- Petrović, Ruža et al (1990) *Samoubistva u Jugoslaviji*, Beograd:ISI FF
- Petrović, Ruža (1974) *Demografija za studente Filozofskog fakulteta*, autorizovana skripta, Beograd:FF
- Petrović, Ruža i Blagojević, Marina (1989) *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije*, Beograd: SANU
- Petrović, Ruža (1987) *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd: IIC SSO
- Petrović, Ruža (1981) «Odlike braka u Jugoslaviji», u Milić, A et al *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd:ISI FF
- Rajković, Ljubica (2002) *Odlučivanje o rađanju u savremenoj porodici*, Beograd: ISI FF
- Wertheimer-Baletić, Alica (1973) *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb: Informator
- Žirar, Alen (1966) «Društvena demografija», u Gurvič, Žorž et all *Sociologija*, tom i, Zagreb: Naprijed

